

Justyna Miroska

Człowiek w ród absurdów rzeczywistości radzieckiej i paradoksów współczesności rosyjskiej. Twórczo Wiktorii Tokariewej

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem Prof. dr hab. Katarzyny Dudy

Streszczenie

Niniejsza rozprawa doktorska prezentuje literackie i kinematograficzne twórczości Wiktorii Tokariewej, rosyjskiej pisarki oraz scenarzystki. Celem powstania niniejszej rozprawy doktorskiej jest wypełnienie luki w niewystarczającej na gruncie polskim i światowym znajomości twórczości rosyjskiej pisarki oraz ukazanie niepodważalnej wartości jej opowiadań i powieści.

Wiktorii Tokariewej, mimo niewielkiej uwagi krytyki literackiej, pozostaje jedną z bardziej rozpoznawalnych reprezentantek współczesnej rosyjskiej literatury popularnej. Na rosyjskim rynku wydawniczym istnieje od 1964 roku, kiedy to ukazało się jej debiutanckie opowiadanie *Dzie bez kłamstwa* (). Na przestrzeni kilkudziesięciu lat pisarka z dużym powodzeniem potrafiła odnaleźć się w wielu obszarach literackich przeobrażającej się rzeczywistości radzieckiej i rosyjskiej, aby ostatecznie znaleźć się w gronie przedstawicieli nurtu nowego realizmu, który w literackim środowisku współczesnej literatury rosyjskiej, dla którego jedynym silnym i znaczącym przeciwwagą był postmodernizm lat 90. XX wieku.

W niniejszej dysertacji, prezentując utwory Tokariewej, w pierwszej kolejności zastosowany został wyśrodek chronologiczny. Analizy i interpretacje utworów pisarki rozpoczynamy od opowiadania debiutanckiego. Zgodnie z czasem, w jakim powstały konkretne opowiadania lub powieści, przyporządkowujemy utwory do poszczególnych nurtów literackich, których istnienie dostrzegamy w początkowej twórczości Tokariewej (nurt realizmu groteskowego, nurt prozy miejskiej i nurt męskiego realizmu) i dokonujemy problematyzacji tych utworów. Przedstawiamy natomiast najnowsze twórczości pisarki z lat 90. XX wieku i pierwszych dwóch dekad wieku XXI, za podstawowe kryterium wyróżnienia uznaliśmy konkretne tematyki. A zatem utwory, które zostały napisane przez Tokariewę w latach 60., 70. i 80. XX wieku, możemy wpisać w kilka istniejących lub tworzących się wówczas nurtów, natomiast czas po transformacji ustrojowej to już dominacja jednego nurtu i tematów związanych

z różnymi aspektami uczuć miśnych, przede wszystkim do wiadczeń zarówno tych wewnętrznych, jak i zdeterminowanych przez rzeczywistość społeczno-polityczną. Poprzez metodę dedukcji stawiamy różnego rodzaju tezy, udowadniamy je, posiłkując się przy tym cytatami z tekstów lub opracowań naukowych.

Konkretyzując temat niniejszej pracy doktorskiej, pragniemy podkreślić, że przez rzeczywistość rozumiemy wszystko to, co istnieje, ale także w węższym znaczeniu – wszystko to, co otacza pojedynczego człowieka. Rzeczywistość rozpatrujemy ponadto jako rzeczywistość radziecką i współczesną rosyjską. Tytuł pracy wskazuje przede wszystkim na podział historyczny, to znaczy wraz z rozpadem Związku Radzieckiego i pojawieniem się nowego państwa – Federacji Rosyjskiej – zaczął mówić o rzeczywistości rosyjskiej. Ponieważ Tokariewa debiutowała w czasach radzieckich, a tworzy do dzisiaj, to uznaliśmy za stosowne użycie w temacie pracy takiego rozróżnienia w celu uwypuklenia długiego czasu aktywności twórczej Tokariewej, ale i rozmaitych przedstawień człowieka w dwóch skrajnie odmiennych przestrzeniach. Podając od zjawisk wchodzących w skład rzeczywistości radzieckiej do współczesności rosyjskiej, próbujemy pokazać, że społeczeństwo rosyjskie jest cięgle społeczeństwem świądrodzonym, a proces transformacji jest czymś naturalnym, chociaż niepozbawionym konieczności pokonywania wielu barier związanych z relikwiami przeszłości. Rzeczywistość radziecka to dla nas teren badań rzeczywistości komunistycznej – niezmiennej przez długie dziesięciolecia, monotonnej i szarej rzeczywistości. Współczesna rzeczywistość to już zwrot ku tematycznemu ujmowaniu świata, wprowadzaniu ładów, harmonii w chaotyczny świat zmian i przeobrażeń.

W tak rozumianą rzeczywistość radziecką i rosyjską wpisuje się analizowane przez nas zjawisko codzienności. Tokariewa jest znakomitą obserwatorką życia codziennego i od początku swojej drogi w świecie literatury i kina potrafiła opisywać szczegółowo powszednie różnorodnych ludzi, wystawiać na świat – dzienne to, co zwyczajne, a jednak mające charakter niezwykły. Codziennosc jest pojęciem trudno definiowalnym, ale można ją w pewien sposób określić – nie poprzez przeciwstawienie jej zjawiska niecodzienności. Już samo zapytanie o codzienność – czyli w – ciwie o śnieistotność – dla większości życiowych dzieł i zdarzeń nadaje jej znamiona pewnej szczególności, niecodzienności. Pisarka, której powieści jest niniejsza dysertacja, w swoich utworach zespala ze sobą niejednokrotnie codzienność z niecodziennością, a suma obu tych zjawisk jest treścią życia codziennego i zapewne

dlatego Tokariewej udaje się uzyskać tak wierny obraz przedstawianego przez nią świata.

W niniejszej rozprawie prezentujemy twórczość literacką pisarki od czasu publikacji wymienionego już debiutanckiego opowiadania aż do ostatnich utworów, które ukazały się w 2012 i 2013 roku w zbiorach: *Krótkie sygnały* () oraz *Tak było, jak dzisiaj* (,). Ponadto poddajemy interpretacji także twórczość kinematograficzną Tokariewej, udowadniając, że w dziedzinie kina i telewizji osiągnęła również duże sukcesy.

We Wstępie dokonana została prezentacja polskich tłumaczeń dzieł Tokariewej, mimo braku kontaktu polskiego czytelnika z jej twórczością, a także opracowania naukowe, w których odnajdujemy wiadomości o pisarce. Z badaczy rosyjskich twórczość pisarki zauważamy między innymi Jurij Minerałow, Tatiana Igoszewa, Siergiej Czuprinin, Aleksandr Szpagin, a także Jurij Nagibin i Władimir Nowikow. Z polskich badaczy przy opisie współczesnej literatury rosyjskiej o Wiktorii Tokariewej nie zapominajmy Katarzyna Duda, Halina Waszkielewicz i Alicja Wołkowska-Butkiewicz. Na gruncie światowym natomiast powstały dotychczas artykuły traktujące twórczość Tokariewej w sposób fragmentaryczny. Pośród badaczy zajmujących się utworami pisarki znajdują się: Lyubov Popov, Radha Balasubramanian i Richard Chapple. Twórczość Tokariewej poddawana była ponadto analizie przez japońskiego krytyka Makiko Oyama i niemieckiego krytyka Heinza Schlaffera.

We wstępnej części rozprawy doktorskiej zostały również nakreślone życiorys i portret twórczy autorki *Dnia bez kłamstwa* na tle zmieniającej się rzeczywistości historycznej, politycznej, społecznej. Jej pierwsza książka *To, czego nie było* (,) została opublikowana w 1969 roku już podczas rządów Breżniewa. Do 1991 roku pisarka wydała zaledwie pięć księzek, natomiast w latach 90. XX wieku znalazła się w liczbie dziesięciu najczęściej wydawanych autorów w Rosji. Książki, które zostały wydane w latach 90., to między innymi: *D entelmeni pomylnoci* (, 1993), *Happy end* (, 1995), *Zamiast mnie* (, 1995), *Uskrzydlone konie* (, 1996), *Lataj ca hu tawka* (, 1997), *Gładkie oblicze* (, 1999). Cztery z opublikowanych wówczas zbiorów zawierały nowe utwory, inne zostały kolejnymi wydaniem powieści i opowiadań napisanych jeszcze w czasach istnienia Związku Radzieckiego, jednakże prawie wszystkie utwory Tokariewej natychmiast po wydaniu stawały się bestsellerami. W 1998 roku pisarka została laureatką IV rosyjskiego

Festiwalu Filmowego „Literatura i kino”. Dwa lata później na festiwalu w Cannes otrzymała nagrodę za dokonania literackie i kinematograficzne. Dziś pisarka ma na swoim koncie ponad 30 scenariuszy filmowych i telewizyjnych oraz 30 księzek, z których najnowsze to: *Wszystko normalnie. Wszystko dobrze* (Warszawa, 2000), *Miłość na całe życie* (Warszawa, 2002), *Życia milionerów* (Warszawa, 2003), *Drzewo na dachu* (Warszawa, 2009), *Ani z tobą, ani bez ciebie* (Warszawa, 2012), *Kanalii tak ci szkoda* (Warszawa, 2014).

W *Rozdziale pierwszym (Groteskowy i absurdalny obraz rzeczywistości radzieckiej: druga połowa lat 60. i lata 70. XX wieku)* sytuujemy Tokariewa pośród grona pisarzy szesnastodzienników ósmego pokolenia urodzonego około roku 1930 i debiutującego w latach 60. XX wieku. W dwóch podrozdziałach *Rozdziału pierwszego* wskazujemy na cechy charakterystyczne dla wczesnych utworów pisarki oraz próbujemy sformułować literackie wytyczne realizmu groteskowego mieszczącego się w obrębie jej dokonań artystycznych. W tym nie owym terminem ósmego realizm groteskowy lub fantastyczny ósmo moglibyśmy określić wczesną twórczość Tokariewej, która, pisząc pierwsze opowiadania, przedstawiała realia radzieckie w niekonwencjonalny sposób. Utwory z lat 60. i 70. XX wieku, mimo że ukazują wiele problemów związanych z ósmo wydawałoby się mogłoby ósmo prozaiczni codziennie ci obywatele Związku Radzieckiego (np. życie w mieszkaniach komunalnych, próby realizacji siebie i swoich marzeń w szarej rzeczywistości radzieckiej), przedstawiają także świat daleko odbiegający od rzeczywistości: świat pełen absurdalnych zdarzeń, groteskowych sytuacji, fantazji i magii. Owa nierealność zatopiona jest jednak w codzienności jak najbardziej prawdziwej. *Rozdział pierwszy* ukazuje ponadto podobieństwa twórczości pisarki odnoszące się do dorobku literackiego Antona Czechowa, Michaiła Zoszczenki czy Mikołaja Gogola, pokazując tym samym, że proza Tokariewej czerpie ze znakomitej tradycji literatury rosyjskiej.

W *Rozdziale drugim* kreujemy beletrystyczny obraz codzienności radzieckiej w dwóch odsłonach. O ile w latach 60. XX wieku w pisarstwie Tokariewej dostrzegaliśmy realizm groteskowy, o tyle w latach 70. XX wieku zaczyna on powoli zanikać, ustępując miejsca szerszemu realizmowi. Realistyczne światy przedstawione dotyczą w dalszym ciągu sfery powszedniości i tematów takich jak: miłość, zdrada, trudne relacje międzyludzkie oraz brak porozumienia i dialogu między ludźmi, jednak wyświadcymy z nich szczególnie charakterystyczne kwestie. Po pierwsze, pokazujemy

Tokariew jako przedstawicielka sztuki prozy miejskiej. Pisarka opisywała wówczas życie miejskie, a konkretnie moskiewskie życie mieszkańców Związku Radzieckiego, poza tym dominującymi bohaterami jej twórczości byli przedstawiciele inteligencji radzieckiej. Drugim wyróżnikiem tego okresu jest tematyka związana z kobiecym postrzeganiem otaczającej rzeczywistości, Tokariewa staje się reprezentantką sztuki realizmu: porusza na pozór banalne problemy, opisuje detale powszedniego życia i ubiera to wszystko w męskie formy prozatorskie, dotyczy tematów związanych z rodziną, dorastaniem młodych ludzi, z panującymi warunkami społecznymi, z dylematami ludzkimi w rozmaitych sferach życia. Analizując prozę sztuki realizmu w wydaniu kobiecym w *Rozdziale drugim*, próbowaliśmy odnaleźć wspólną płaszczyznę dla pisarek takich jak: Irina Griekowa, Natalia Baranska czy Irina Wielembowska. I wraz z tymi pisarkami Tokariew może być najwyraźniej, ponieważ w podobny sposób traktują codzienną rolę kobiet w owej codzienności. Zaznaczyli my ponadto, że Tokariewa stawiana jest często przez polskich i zagranicznych krytyków literackich w jednym rzędzie również z takimi pisarkami, jak: Ludmila Ulicka, Ludmila Pietruszewska czy Tatiana Tolstoj.

Prób ukazania codzienności rosyjskiej w czasach transformacji ustrojowej lat 90. XX wieku podejmujemy w *Rozdziale trzecim* zatytułowanym *Codzienna rosyjska na kartach najnowszych utworów Tokariewej: lata 90. XX wieku i dwie pierwsze dekady XXI wieku*. W tym okresie twórczość Tokariewej odbierana jest przez nas jako bardziej ujednolicona, zmierza konsekwentnie ku tematyce miłosnej, kobiecej. O ile we wcześniejszych etapach twórczych wyróżniliśmy kilka nurtów, w których funkcjonowała Tokariewa, to w latach 90. XX wieku a do dzisiaj skłaniałoby my się w stronę istnienia jej twórczości w obrębie jednego nurtu o nowego realizmu. Tematyka poruszana przez Tokariewą nie staje się jednak monotonna, pisarka wykorzystuje w swych nowych utworach ducha zmieniających się czasów, w jej powieściach dostrzega się między innymi silny wątek za Związkiem Radzieckim, problem migracji ludności poszukującej miejsca do życia w granicach zmieniającej się Rosji, zjawisko śnowych Rosjanów, mafijno, ale powracają także takie problemy jak alkoholizm czy korupcja. Dominantną formą utworów jest jednak miłość, poszukiwanie szczęścia i odwieczna wątkowa idea.

Rozdział czwarty poświęcony jest kinematograficznej twórczości Tokariewej i ukazuje człowieka radzieckiego oraz współczesnego Rosjanina w obrazach filmowych o zarówno radzieckich, jak i rosyjskich. Tokariewa jako scenarzystka zaangażowana w latach

70. XX wieku filmem *D entelmeni pomy lno ci* (), jednak pierwsze kroki w dziedzinie kinematografii radzieckiej stawiała wcześnie niej ó jeszcze jako studentka Wszechrosyjskiego Pa stwowego Instytutu Kinematografii im. Siergieja Gierasimowa. Współpracując początkowo z wybitnym rosyjskim re yserem Georgijem Danelij , w późniejszych latach wspierała się na szczyty radzieckiej kinematografii jako samodzielna i w pełni oryginalna autorka scenariuszy. Była scenarzystką między innymi takich filmów jak *Mimino* () i *Chodził pies po fortepianie* (

). Na podstawie jej powieści i opowiadań były pisane scenariusze również w latach 90. XX wieku. Z pewnością możemy stwierdzić, że Tokariewa zasługuje jako współautorka kultowych komedii radzieckich, filmów przygodowych, bajek oraz komedii muzycznych dla dzieci i młodzieży, filmów krótkometrażowych o codziennym życiu radzieckiej, jest także autorką nowych scenariuszy do obrazów filmowych przedstawiających Rosję XXI wieku.

Zarówno dziełno literacka, jak i kinematograficzna Tokariewej stawia przed czytelnikiem i widzem całe spectrum bardzo ważnych problemów mających swoje odzwierciedlenie w codziennym życiu mieszkańców Związku Radzieckiego i Federacji Rosyjskiej. Obie dziedziny sztuki ó literatura i kino ó wzajemnie się przenikają, nie pozostają bez wpływu na siebie, co potwierdzają nasze rozważania zawarte w poszczególnych rozdziałach pracy.

W *Zako czeniu* pracy doktorskiej zawarta została odpowiedź na pytanie dotyczące fenomenu popularności pisarki. Przyczyna popularności Tokariewej zawiera się między innymi w tym, że autorka powieści i opowiadań potrafi zarać czytelników optymizmem, humorem oraz prostotą słowa i obserwacji. Jednak i w optymizmie, określonym przez nas w rozprawie jako śgorzkió, znajduje czas na zadumę. W centrum rozważań i obserwacji autorki bardzo często znajduje się rodzina radziecka ó z jej codziennymi kłopotami, troskotami, niezrozumieniem i rozczarowaniem. W życiu bohaterów utworów Tokariewej miłość jest determinantem ich zachowań. Wielokrotnie zaakcentowany został tragizm losów ludzkich. Obrazy, jakie kreśli, wypełnione są dozą prawdy i jej poszukiwania oraz mechanizmów zachowań ludzi w codziennych, życiowych sytuacjach. Ponadto ó wiele możemy zobaczyć w ksióce, w zloty i upadki w życiu bohaterów, cierpienie i szczęście, a także niegasnącą nadzieję na lepszą przyszłość ó to wszystko sprawia, że twórczość Tokariewej jest lubiana także dzisiaj. Pisarka w sposób wyjątkowy przedstawia uczucia kreowanych przez siebie postaci ksiókowych ó dostrzegamy w jej utworach ślady bohaterów do samych siebie za

niespełnione, niezrealizowane w pełni życie, pojawia się nostalgia za dawnym Imperium rosyjskim i za dawnymi wartościami.

Tokariewa układa z szarej rzeczywistości radzieckiej przestrzeń pełną barw i radości i smutków codziennie, ale w niej nie tkwi sens życia, a w jej wnętrzu rodzą się i cięgną zmiany. Z chaotycznej rzeczywistości radzieckiej za chwilę czyni pewien kosmos pełen harmonii i optymizmu. Podczas analizy dwóch dziedzin sztuki – literatury i kina – wyłania się intrygujący obraz społeczeństwa radzieckiego i rosyjskiego na przestrzeni półwiecza. Są to ludzie poszukujący szczęścia tak samo jak ich współcześni w każdej innej przestrzeni geograficznej – mimo trudnej i często niesprzyjającej im historii. Obywatele radzieccy wciąż wprowadzają nierzadko problemami mającymi miejsce wyłącznie w Związku Radzieckim (brak wyraźnej granicy pomiędzy prywatną a zawodową sferą egzystencji, problem mówienia prawdy, donosicielstwo), jednak już mieszkańcy dzisiejszej Rosji coraz częściej borykają się z podobnymi kłopotami, co przecenia Europejczycy. Tokariewa, pisząc o tym, co najprostsze, ukazuje jednocześnie to, co w życiu człowieka najważniejsze, a mianowicie: rodzina, miłość, bliskość z drugim człowiekiem, akceptacja społeczna, poczucie spełnienia w życiu prywatnym i zawodowym.

Na finał naszej pracy składają się także rozważania o charakterze komparatystycznym mające na celu przypomnienie wielu obszarów literackich, w jakich funkcjonowała proza Tokariewej. Posiada ona – jak już zaznaczono – swoje korzenie w tradycji literatury rosyjskiej (Anton Czechow, Nikołaj Gogol, Michaił Zoszczenko), zauważalne są również – co odnotowano wyżej – odniesienia do prozy kobiecej (obecnie: Ludmiła Ulicka, Ludmiła Pietruszewska, Maria Arbatowa, Tatiana Tołstoj, a dawniej – Irina Griekowa, Irina Wielembowska, Natalia Baranska), ale także korzystanie z tematyki uniwersalnej – obecnej w innych literaturach europejskich (Françoise Sagan) i światowych (Paulo Coelho). Popularność Tokariewej nie słabnie i dzisiaj, jej książki wciąż są wznawiane, można je kupić niemal w każdej księgarni w Rosji.

Podejmując temat związany z twórczością Wiktorii Tokariewej, zmierzylimy się z wieloma kontrowersyjnymi, niejednoznacznymi i często poddawanymi dyskusji zagadnieniami, takimi jak: „literatura popularna”, „literatura masowa” czy „literatura kobieca”. Wszystkie te określenia niejednokrotnie przywodzą na myśl „literatur niską”, „literaturę gorszą”, „banalną” i „niewartą uwagi”, ponieważ w pracach naukowych zwykle się omawia najczęściej „literaturę wysokoartystyczną”. Twórczość Tokariewej,

wpisująca się w nurt literatury popularnej, niejednokrotnie klasyfikowana jest jako szkobieca i miaseca, jednak w pracy doktorskiej starali się udowodnić, że pisarka niewątpliwie porusza kwestie dotyczące nie tylko duszy przeciwnego, szmaego człowieka i jego rozterek moralnych, miśnych uniesień, kłopotów rodzinnych, ale i te b d ce odzwierciedleniem kataklizmów epoki, tragedii narodowych, spraw o charakterze globalnym, tj. wojna w Czeczenii, konflikt o górny Karabach pomiędzy Armenią a Azerbejdżanem czy wielki głód podczas blokady Leningradu.

Stwierdzili my ponadto, że kultura popularna jest obecnie kulturą dominującą i powinna w pełni zasługiwać na uwagę we wszystkich swoich aspektach oraz przejawach. Obraz współczesnej kultury popularnej wydaje się być odbiciem otaczającej nas rzeczywistości, jest obrazem nowoczesnego świata w najrozmaitszych dziedzinach życia. To więc nie kultura masowa i kultura popularna, a nie hermetyczna, elitarna kultura wysoka, kształtują globalnie wiadomo współczesnych społeczeństw (co ma swoje zalety, ale również wady).

Niniejsza rozprawa doktorska cechuje interdyscyplinarne podejście do poruszanej tematyki, przejawiające się podczas analizy i interpretacji utworów Tokariewej poprzez korzystanie z opracowań naukowych z historii, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, socjologii, antropologii, psychologii czy filozofii. Zachowania ludzi i ich codzienna aktywność wpisują się w rozmaite obszary rzeczywistości, dlatego też tak wagi jest wszechstronny wachlarz badawczy, ponieważ poruszana przez nas problematyka obejmuje dominującą część naszej egzystencji, w której skądś wchodzi zmaganie się z powszedniością, tkwienie w niej, czerpanie z niej radości oraz przeżywanie momentów smutku i refleksji. Wiktoria Tokariewa więc nie poprzez prezentację codziennego życia mieszkańców Związku Radzieckiego i Rosji, poprzez ich troski i kłopoty, ich ambicje, marzenia, nieporozumienia z otaczającymi ich ludźmi oraz poprzez odwieczną tęsknotę za ideałami i poszukiwanie szczęścia zaprezentowała to wszystko, co przeciwnie, banalne i to wszystko, co nadzwyczajne, jedyne w swoim rodzaju, nadając tym samym małą istotną codziennieści największy sens.

Wieloletnia popularność pisarki ów mimo licznych przeobrażeń politycznych, społecznych, mentalnych, które dotknęły Rosję w latach 80. i 90. XX wieku, pomimo zmieniającej się mody i upodobania w zglobalizowanym świecie pozostaje fenomenem na skalę światową. Materiał badawczy i wiadomości zawarte w niniejszej rozprawie doktorskiej potwierdzają to też.

Rozprawa doktorska liczy 298 stron, składa się z Wstępu, czterech podrózek scharakteryzowanych przez nas rozdziałów, Zakończenia, streszczenia w języku angielskim (*A man among absurdities of Soviet reality and paradoxes of present day Russia. The works of Victoria Tokareva*), Bibliografii, Materiałów internetowych oraz Filmografii.